

ARTUR WYSOCKI

Problematyka zderzenia kultur w socjologii i antropologii

Issues of culture clash in sociology and anthropology

WSTĘP

Pojęcie *zderzenie kultur* zostało wprowadzone do nauki stosunkowo późno. Jak podaje Krzysztof Kwaśniewski, pierwszy użył go G. H. Pitt-Rivers w tytule pracy z 1927 r. omawiającej zagadnienia konfrontacji ras ludzkich.¹ Szczególny akcent położono w niej na problematykę załamywania się, rozkładu i w konsekwencji pełnej dezintegracji kultur pierwotnych w wyniku kontaktu z kulturami państw kolonialnych. Podstawowego podłoża zróżnicowania między kulturami upatrywano zaś w psychofizycznych właściwościach ras.² W późniejszych publikacjach omawiane pojęcie zaczęto rozumieć szerzej, włączając w jego obszar znaczeniowy wątki ekologiczne, ekonomiczne, polityczne i społeczne, by współcześnie kojarzyć je głównie z konfrontacją cywilizacyjną.³ Wydaje się, że właśnie

¹ G. H. Pitt-Rivers, *The Clash of Cultures and the Contact of Races. An Anthropological and Psychological Study of the Laws of Racial Adaptability, with Special Reference to the Depopulation of the Pacific and the Government of Subject Races*, London 1927.

² K. Kwaśniewski, *Zderzenie kultur. Tożsamość a aspekty konfliktów i tolerancji*, Warszawa 1982, s. 17–18.

³ Krzysztof Kwaśniewski wskazuje na następujące publikacje: E. F. Frazier, *Race and Culture Contacts in the Modern World*, New York 1957; J. Beattie, *Other Cultures. Aims, Methods and Achievements in Social Anthropology*, New York 1964; V. Lanternari, *Movimenti religiosi di libertà e di salvezza dei popoli oppressi*, Milano 1960; I. Eibl-Eibesfeldt, *Similarities and Differences between Cultures in Expressive Movements*, [w:] *Non-Verbal Communication*, ed. A. Hinde, Cambridge 1972.

wielką popularnością książki, a w szczególności koncepcji *zderzenia cywilizacji* Samuela Huntingtona, ale także intensywnym rozwojem interdyscyplinarnych badań nad komunikacją międzykulturową i zainteresowaniem szeroko pojętą problematyką tożsamości kulturowej, tłumaczyć należy wyraźny w ostatnich latach wzrost liczby artykułów i prac naukowych, w których używa się określenia *zderzenie kultur*. Pobieżny przegląd treści większości tych publikacji świadczy jednak niestety o tym, że praktyka jego wykorzystania niekiedy daleko odbiega od pierwotnego znaczenia i rozumienia wyrastających z tradycji jego stosowania w naukach społecznych lub nawet nie ma z nimi żadnego związku.

Istnieje pewna liczba publikacji naukowych, w których pojęcie *zderzenie kultur* występuje poza jego teoretycznymi i metodologicznymi implikacjami. Autorzy tych prac traktują je jako zamiennik pojęcia konfliktu kulturowego bądź jako ogólną, mało sprecyzowaną formułę, służącą jedynie za tło dla analiz dotyczących relacji między grupami kulturowymi lub problemów adaptacyjnych jednostki w nowym środowisku społeczno-kulturowym.⁴ Niekiedy wydaje się, że użycie pojęcia *zderzenie kultur* można tłumaczyć jedynie atrakcyjnością jego sformułowania. Pewnym potwierdzeniem owej atrakcyjności jest fakt, że spotyka się je równie często, a może nawet częściej, poza głównym obiegiem naukowym – w publikacjach popularnonaukowych, publicystyce, działalności kulturalnej, społecznej i politycznej.⁵

⁴ Przykładami mogą służyć takie prace, jak: C. H. Madden, *Clash of Cultures: Management in the Age of Changing Values*, Washington 1976; E. Klosek, *Zderzenie kultur na Górnym Śląsku. Problematyka „swoi” i „obcy”*, [w:] *Symbolika regionów. Studia etnologiczno-folklorystyczne*, red. D. Simonides, Opole 1988; *Na pograniczach: kultura, ludzie, problemy: materiały z konferencji naukowej „Zderzenie i przenikanie kultur na pograniczach”*, Suchy Bór 26–27 listopada 1990 r., red. Z. Jasiński, Opole 1991; U. Kaczmarek, *Zderzenie i mieszanie się społeczności i kultur na pograniczu polsko-niemieckim – casus Szczecińskiego*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 1999, t. 2, s. 93–103; R. Johnson, P. Redman, D. L. Steinberg, *Culture Clashes: Dialogues and Cultural Studies and Sociology*, b. m. w. 2003; *Polifonia, dialog i zderzenie kultur. Zbiór tekstów z komunikacji międzykulturowej*, red. U. Kusio, Toruń 2007.

⁵ Warto w tym miejscu zwrócić szczególną uwagę na dwa przypadki obecności określenia *zderzenie kultur* w obiegu pozanaukowym. W pierwszym przypadku *zderzenie kultur* funkcjonuje jako nazwa jednego z bardziej znanych w USA latynoamerykańskich teatrów alternatywnych – *Culture Clash*, działającego od 1984 r. w San Francisco. Działalność sceniczna tej grupy nawiązuje do idei teatru zaangażowanego społecznie. Metodyka pracy, a także wyrastająca z niej tematyka przedstawień, koncentruje się wokół problemów społecznych istniejących w konkretnych społecznościach lokalnych. *Culture Clash* jest rodzajem mobilnej sceny, która zabiera głos w sprawach istotnych społecznie widzianych z perspektywy mniejszości etnicznych, szczególnie latynoamerykańskiej (Chicano). Przedstawienia, najczęściej zamawiane przez poszczególne miasta i miasteczka, tworzone i wykonywane są dla konkretnej publiczności i mają na celu unaocznienie dylematów generowanych przez dany problem społeczny, a także w konsekwencji wskazanie możliwych kierunków jego rozwiązania. Teatr jest więc w tym przypadku medium w publicznym dyskursie. Z tych powodów działalność *Culture Clash* określa się mianem „teatru chwili” (*theater*

Głównym zadaniem artykułu jest omówienie najważniejszych w polskiej antropologii i socjologii badań, w których zderzenie kultur zostało użyte jako podstawowa perspektywa teoretyczna do opisu i analizy konkretnych zjawisk społecznych. Następnie, w odwołaniu do tej tradycji, zostanie podjęta próba wskazania zalet i najważniejszych trudności, jakie pociąga za sobą wybór omawianej optyki badawczej. Zanim jednak przejdziemy do prezentacji dorobku empirycznego kojarzonego z pojęciem zderzenia kultur, warto dokonać wstępnego przeglądu najważniejszych definicji spotykanych w literaturze przedmiotu.

W piśmiennictwie polskim pojęcie *zderzenie kultur* doczekało się monograficznego opracowania autorstwa Krzysztofa Kwaśniewskiego. W pracy tej zderzenie kultur definiowane jest jako „kontakt dwóch kultur o przeważająco konfliktowym charakterze, pojawiający się w związku z niemożnością połączenia zawartych w nich przeciwstawnych wartości i interesów lub/i w związku z formą samego konfliktu (np. podbój wojenny)”⁶. Badacz ten jest także autorem rozbudowanego hasła zamieszczonego w *Słowniku etnologicznym*. Czytamy w nim, że „zderzenie kultur określa ten aspekt kontaktu kulturowego, w którym dochodzi do konfrontacji ludzi i ich wytworów ze względu na tożsamość kulturową, którą reprezentują, tj. inność reprezentowanych przez nich wyróżników kulturowych, co w wypadku powstania na tej podstawie konfliktowych ideologii może się przerodzić w konflikt kulturowy”⁷. Krzysztof Kwaśniewski upowszechnił pojęcie *zderzenie kultur* w polskiej socjologii. Świadczyć o tym może między innymi fakt, że wszystkie obecnie spotykane definicje zderzenia kultur pochodzące ze słowników czy też podręczników akademickich (choć trzeba na marginesie przyznać,

of the moment), „teatru kolażu” (*performance collage*) lub bardziej metaforycznie – „miejskich wykopalisk” (*urban excavation*) czy „sądowej poezji” (*forensic poetry*).

W przypadku drugim *zderzenie kultur* zostało użyte w tytule jednego z programów UNESCO, a dokładnie w haśle IV Międzynarodowego Dnia Projektu Szkół UNESCO (Unesco-Projekt-Schulen) w 2002 roku: *Otwarte zderzenie kultur na całym świecie*. Wybór tematu motywowano przede wszystkim faktem dostrzeżenia problemów wynikających ze współistnienia ludzi o różnorodnej tożsamości kulturowej w wielokulturowym, szybko rozwijającym się, zmieniającym i globalizującym się świecie. W materiałach informacyjnych projektu napisano, że zderzenie kultur jest „wymianą i kooperatywną nauką nieznaną granic”, może prowadzić do wzbogacania dziedzictwa kulturowego, służyć w walce z rasizmem i być nauką tolerancji. Postulowano również, aby nauka o zróżnicowaniu kulturowym stała się nieodzownym składnikiem edukacji szkolnej. Projekt był następstwem ogłoszonego w 2001 roku przez UNESCO Roku Międzynarodowego Dialogu Kulturowego.

Pojęcie *zderzenie kultur* użyte w działalności organizacji społecznych znamionuje, z jednej strony, ważkość i dostrzeganie w życiu społecznym problemów związanych z rosnącym zróżnicowaniem kulturowym w nowoczesnych bądź ponowoczesnych społeczeństwach, istnieniem postaw nietolerancji dla inności czy problemów adaptacji, asymilacji i wykluczenia „obcych”, z drugiej zaś – coraz szerszy zasięg funkcjonowania samego określenia w języku potocznym.

⁶ K. Kwaśniewski, *Zderzenie kultur. Tożsamość...*, s. 27.

⁷ Tenże, *Zderzenie kultur*, [hasło w:] *Słownik etnologiczny. Terminy ogólne*, red. nauk. Z. Staszczak, Warszawa–Poznań 1987, s. 380.

że są to wypadki niezwykle rzadkie) nawiązują do ustaleń poczynionych przez tego badacza. Tak jest w przypadku definicji zamieszczonych w *Słowniku socjologicznym* autorstwa Krzysztofa Olechnickiego i Pawła Załęckiego⁸, podręczniku do antropologii kulturowej Janusza Gajdy⁹ czy w polskiej edycji Wikipedii.¹⁰

STAN BADAŃ

Tradycja polskich badań socjologicznych i antropologicznych, w których zderzenie kultur stanowi podstawową optykę analiz, obejmuje takie przykłady, jak: prekursorskie badania Kazimierza Dobrowolskiego dotyczące konsekwencji kontaktów kultury ludowej i miejskiej oraz rolnej i pasterskiej, badania Józefa Burszty i Zbigniewa Jasiewicza z lat 60. XX w. dotyczące problematyki adaptacji kulturowej na tzw. ziemiach odzyskanych, badania Ewy Nowickiej nad ruchami społecznymi w społeczeństwach pierwotnych będących wynikiem europejskiego podboju i kolonizacji, a także niedawne analizy Kazimierza Krzysztofka dotyczące problemów adaptacji transformującego się społeczeństwa polskiego do demokracji i gospodarki rynkowej w latach 90. XX w. oraz badania Andrzeja Tarczyńskiego nad hiszpańską konkwistą.¹¹

⁸ Autorzy *Słownika* określają zderzenie kultur jako „zjawisko występujące i pojawiające się podczas kontaktu kulturowego, polegające na konfrontacji jednostek i grup lub ich wytworów, takich jak tradycja, działania, znaczenia, wytwory materialne itp., na płaszczyźnie ich wzajemnych różnic (odmienności wyróżników kulturowych), wchodzących w skład konkretnych, różnych tożsamości kulturowych; sytuacja bliskiego kontaktu silnie różnicujących się między sobą tożsamości kulturowych bardzo często prowadzi do powstawania konfliktu kulturowego”. Zob. *Zderzenie kultur*, [hasło w:] K. Olechnicki, P. Załęcki, *Słownik socjologiczny*, Toruń 1997, s. 257.

⁹ J. Gajda, *Antropologia kulturowa, część I: Wprowadzenie do wiedzy o kulturze*, Toruń 2003, s. 109–112.

¹⁰ Zderzenie kultur jest tu definiowane jako „stosunki kulturowe, które zawiązują się między dwiema kulturami na skutek ich zetknięcia się w sposób bezpośredni lub pośredni. Do takich interakcji dochodzi w obszarach stykowych pogranicza dwóch kultur bądź na skutek migracji przedstawicieli danej kultury. Zderzenie dwóch odmiennych kultur może wywołać tzw. szok kulturowy. Sprzeczność wartości reprezentowanych przez obie grupy może doprowadzić do konfliktu kultur”. Zob. http://pl.wikipedia.org/wiki/Zderzenie_kultur. Warto zwrócić uwagę, że anglojęzyczna wersja Wikipedii nie zawiera interesującego nas tu hasła.

¹¹ K. Dobrowolski, *Zderzenie kultur*, „Lud” 1952, t. 39, s. 102–109; J. Burszta, Z. Jasiewicz, *Zderzenie kultur na ziemiach zachodnich i północnych w świetle materiałów ze wsi koszalińskich*, „Polska Sztuka Ludowa” 1962, nr 4(16), s. 197–220; E. Nowicka, *Bunt i ucieczka. Zderzenie kultur i ruchy społeczne*, Warszawa 1972; K. Krzysztofek, *Zderzenia kulturowe w Polsce lat 90.*, „Transformacje” 1995–96, nr 1–2(7–8), s. 108–120; A. Tarczyński, *Wartości i postawy w obliczu zderzenia systemów kulturowych. Hiszpańscy zdobywcy XVI wieku wobec Nowego Świata*, Bydgoszcz 2001.

1.

W socjologii polskiej prekursorem stosowania pojęcia *zderzenie kultur* był Kazimierz Dobrowolski. Artykuł tego badacza, opublikowany na początku lat 50. pt. *Zderzenie kultur*¹², jest streszczeniem dotychczasowych szeroko zakrojonych i pogłębionych badań autora nad tą problematyką. Koncentrowały się one wokół dwóch tematów: zderzenia kultury rolnej z pasterską w Karpatach polskich etnograficznie oraz niwelacji tradycyjnej kultury ludowej jako konsekwencji jej kontaktu z kulturą miejską. Badania z pierwszego obszaru dotyczyły zderzenia kultury rolnej (połączenie fal rolnych północnej i południowej) z kulturą pasterską (reprezentowaną od XV w. przez nomadzkie fale bałkańsko-rumuńskiego pochodzenia) na obszarze polskich etnograficznie Karpat. Bazę empiryczną stanowiły materiały historyczne, językowe, porównawcze (Bałkany, Siedmiogród, Karpaty Wschodnie) oraz wieloletnie badania terenowe. Autor omawia kolejno: podstawowe cechy obu kultur (skupiając się na takich elementach, jak: system produkcji, ustrój społeczny, systemy ideologiczne, poziom rozwoju technologicznego), podstawowe ich różnice i odmienności (sposób zdobywania żywności, powiązanie z terytorium, organizacja społeczna, język, charakter budownictwa, odzież i „wzory życiowe”), warunki społeczne i sytuację historyczną pierwszych styczności, procesy antagonistyczne, procesy integracyjne i powstawania enklaw nowej syntetycznej kultury, a także zjawisko równoległe utrzymującego się tzw. dualizmu kulturowego (długotrwałego utrzymywania się pierwotnych różnic między ludnością rolną i pasterską), mechanizm wzajemnego zapożyczenia wartości, kolejności i selekcji zapożyczeń oraz perspektywy rozwojowe w sytuacji procesów modernizacji kultur tradycyjnych.

Badania z drugiego obszaru były próbą ustalenia typowych stadiów ewolucyjnych cofania się tradycyjnej kultury wiejskiej jako efektu warunków stworzonych przez ustrój pańszczyźniany, a także „mechanizmu selekcji i przemian recypowanych wartości oraz przedstawienia społecznych funkcji badanych procesów”.¹³ Badania te oparte były na rozległych badaniach terenowych prowadzonych przez autora przez niemal trzydzieści lat na obszarze Małopolski.

W późniejszych pracach Kazimierz Dobrowolski zastępuje termin *zderzenie kultur* terminem *niezgodności cywilizacyjnej*¹⁴. Sama zaś problematyka zderzenia kultur pojawia się w kontekście dwóch jeszcze innych zagadnień rozwijanych przez tego badacza – *dysharmonii kulturowej* i *dezintegracji kulturowej*. Pierwsze z nich określa sytuacje występowania wszelkich zakłóceń, jakie pojawiają we wza-

¹² K. Dobrowolski, *Zderzenie kultur...*, s. 102–109.

¹³ Tamże, s. 103.

¹⁴ Tenże, *Théorie du désaccord de civilisation*, [w:] *La Pologne au VIIe Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques*, ed. K. Dobrowolski, Wrocław 1964, s. 17–34.

jemnych relacjach elementów bądź jednej kultury, bądź kilku kultur. „Zjawiska zamknięte terminem *dysharmonia* wchodzą w dużej mierze w zakres dialektycznego procesu walki między starem i nowem. Należy tu przede wszystkim ścieranie się ze sobą elementów świadomości społecznej, jak mistycznych, spirytualistycznych, magicznych, teologicznych interpretacji otaczających nas zjawisk, z wyjaśnieniami na empirycznych, naukowych podstawach. W tych wypadkach walka staje się czynnikiem twórczym, wiodącym do nowych doskonalszych osiągnięć poznawczych”¹⁵. Dysharmonia kulturowa może tworzyć się w trzech następujących sytuacjach: rozpad tradycyjnych kultur ludowych w różnych krajach Europy Zachodniej pod wpływem industrializacji (zwłaszcza po II wojnie światowej), zderzenie europejskiej kultury przemysłowej ze starymi kulturami rozwiniętymi, ale skostniałymi w rozwoju, oraz zderzenie kultur europejskich z pierwotnymi, których dziedzictwo kulturowe opierało się na tradycji ustnego przekazu. Z kolei pojęcie dezintegracji kulturowej rozumiane jest przez Dobrowolskiego jako jedno z następstw zderzenia kultur i objawia się rozkładem struktury elementów danej kultury. Szczególnych przyczyn dezintegracji kulturowej badacz ten upatruje w zderzeniu kultur państw kolonialnych z kulturami pierwotnymi prowadzącym do upadku tych ostatnich, a także w procesach industrializacji i urbanizacji oraz w migracji.¹⁶

2.

Józef Burszta i Zbigniew Jasiewicz na początku lat 60., bazując głównie na ustaleniach teoretycznych i metodologicznych poczynionych przez Kazimierza Dobrowolskiego, opublikowali wyniki badań etnograficzno-socjologicznych, których celem było uchwycenie dynamiki przemian zachodzących we wszystkich dziedzinach kultury ludowej w wyniku zetknięcia się wielu grup i kultur regionalnych osiadłych po wojnie na tzw. ziemiach odzyskanych.¹⁷ Zderzenie kultur zaobserwowane w północno-zachodniej Polsce posiadało według autorów szeregi znamienne i niepowtarzalne cechy. Po pierwsze, przebiegało ono wśród wielu zróżnicowanych kultur. „Obok grup przesiedleńców, które wniosły w nowe, odmienne kulturowo środowisko własne kultury regionalne, mieszczące się w ramach polskiej kultury narodowej, znalazły się tam grupy repatriantów i re-emigrantów o przyswojonych elementach kultur – ukraińskiej, litewskiej, francuskiej czy rumuńskiej. Ponadto, na interesującym nas terenie, osiadła ludność

¹⁵ Tenże, *Studia nad życiem społecznym i kulturą*, PAN – Oddział w Krakowie, Prace Komisji Socjologicznej nr 7, Wrocław 1966. Por. też oba terminy w: *Słowniku etnologicznym*...

¹⁶ Tenże, *Teoria procesów żywiołowych w zarysie*, PAN – Oddział w Krakowie, Prace Komisji Socjologicznej nr 29, Wrocław 1973.

¹⁷ J. Burszta, Z. Jasiewicz, dz. cyt., s. 197–220.

ukraińska, grecka i inna”.¹⁸ Konsekwencją tego było nie jedno, a wielość niejednorodnych zderzeń kultur na wyróżnionym terenie. Napięcia społeczne oraz proces przejmowania i przeobrażania elementów kulturowych jako efekt tych zderzeń były więc niejednakowe i przebiegały odmiennie, zależnie od tego, jakie kultury regionalne wchodziły ze sobą w interakcję. Po drugie, badane zderzenie kultur charakteryzowało się „szerokim frontem”. Wyszczególnione grupy nie zajmowały na ogół terytoriów wydzielonych. Linia zetknięcia się kultur przebiegała między osadami, częściej między zagrodami, a czasami zdarzało się, że nawet wewnątrz gospodarstw.¹⁹ „W wyniku rozpraszania grup o swoistym obliczu kulturowym i odmienności kultury zastanej – z reguły następowało jednoczesne zderzenie się nie dwu, lecz kilku kultur”.²⁰ Ogólnie można powiedzieć, że w tym przypadku mamy do czynienia z dwoma „frontami” zderzenia: kultury wniesionej z zastaną i między kulturami wniesionymi. Po trzecie wreszcie, cechą charakterystyczną analizowanego zderzenia kultur był jego nieantagonistyczny charakter. „Zetknięcie się odmiennych kultur przeważnie nie powodowało trwałej izolacji poszczególnych grup ludności, nie przeciwstawiało ich sobie na dłuższy okres czasu. Odbywało się przecież na ogół na zasadzie wspólnych elementów kultury narodowej, a ponadto stwarzało wyrazistą perspektywę awansu cywilizacyjnego”.²¹

W omawianym opracowaniu zderzenie kultur rozumiane jest procesualnie. Badacze interesowali się zarówno procesem adaptacji osadników do nowych warunków, jak i procesem przejmowania, przyswajania i przeobrażania elementów kultury ludowej kontaktujących się kultur regionalnych oraz ewentualnymi zjawiskami napięcia, odrzucenia, konfliktu czy nawet zwykłymi przejawami zdziwień i nieporozumień. Skupiono uwagę tylko na tych elementach kultury materialnej, społecznej i symbolicznej, które uruchamiały powyższe procesy i zjawiska, włącznie ze zmianami zwyczajów, obyczajów, obrzędów i wytworów sztuki ludowej. Mniej zainteresowania wzbudziło natomiast rozpoznanie całościowych zmian w systemie wartości, norm i wzorów kulturowych badanej społeczności. Badając przemiany kultury materialnej, autorzy zwrócili uwagę m.in. na sposoby uprawiania roli, sposób odżywiania i ubierania się, stan i typ konstrukcyjny budynków zastane w wioskach, sprzęt i narzędzia codziennego użytku. Zaobserwowane zmiany kultury społecznej dotyczyły przeobrażeń zwyczajów i obrzędów zwią-

¹⁸ Tamże, s. 197.

¹⁹ Dotyczy to sytuacji, gdy osadnik w latach 1945–46 przebywał razem z ludnością niemiecką, a po jej wyjeździe nadal obcował z pozostawionymi przez nią wytworami kulturowymi, a także gdy w jednym dużym gospodarstwie osiedlały się dwie rodziny o różnym pochodzeniu regionalnym; i wreszcie gdy dochodziło między osiedleńcami do małżeństw mieszanych.

²⁰ Tamże.

²¹ Tamże.

zanych z chrzciniami, weselem, pogrzebem czy obchodzeniem imienin. W sferze kultury symbolicznej dostrzeżono przekształcenia w zakresie gustu i poglądów estetycznych, praktyk magicznych (które, jak się okazało, w wyniku zderzenia kultur nie tylko że nie uległy zmniejszeniu i zanikowi, ale ich ilość pomnożyła się) oraz zmian językowych w poszczególnych gwarach.

Badane w powyższy sposób zderzenie kultur doprowadziło badaczy do następujących wniosków. Zderzenie kultur jest procesem długotrwałym, który w początkowej fazie obejmuje uzewnętrzniające się treści kulturowe (takie jak: narzędzia, sposoby gospodarowania, odzież, niektóre potrawy), aby następnie objąć zasięgiem swego oddziaływania również bardziej ukryte elementy kultury (m.in. zwyczajowe formy towarzyszące obrędom rodzinnym i dorocznym). Wynikiem zderzenia kultur (a ściślej – zetknięcia się różnych treści kulturowych) może być przyjmowanie się jednych elementów, a wycofywanie innych, przy jednoczesnym zaniku szeregu tradycyjnych treści kulturowych oraz powstawanie form mieszanych. „Głównym kryterium kierującym wymianą dóbr kulturowych są względy utylitarne – przydatność w zastanych warunkach”.²² Proces zderzenia kultur w wyróżnionej czasoprzestrzeni okazał się ściśle spleciony z procesami tworzenia się jednolitych społeczności wiejskich. Nie powodował on trwałej izolacji grup i był punktem wyjścia procesów integracyjnych. Można dodać, że brak większych antagonizmów i konfliktów oraz postępująca integracja kulturowa potwierdza to, że opisany przypadek mieści się w tym, co Kazimierz Krzysztofek nazwał kulturową hybrydyzacją wewnątrzgatunkową z jej wszelkimi konsekwencjami dla ładu społecznego i aksjonormatywnego.²³

3.

Książka Ewy Nowickiej *Bunt i ucieczka. Zderzenie kultur i ruchy społeczne* jest kolejnym przykładem wykorzystania perspektywy zderzenia kulturowego w badaniach socjologiczno-etnologicznych. Dotyczyły one w tym przypadku ruchów społecznych pojawiających się w społeczeństwach pierwotnych wraz z europejską ekspansją, podbojem oraz kolonizacją i – w konsekwencji – jako efekt długotrwałego kontaktu z europejską cywilizacją. „Ruchy te traktowane są jako reakcja ludów pierwotnych na społeczną sytuację stworzoną przez obcą dominację i panowanie oraz kontakt z gospodarczo i strukturalnie wysoko rozwiniętym społeczeństwem”.²⁴ Autorka ogranicza się do badania porównawczego czterech ruchów społecznych pierwotnych ludów Ameryki Północnej i Malenazji, które wystąpiły w późniejszych etapach kontaktu z cywilizacją europejską, są to: Ta-

²² Tamże, s. 220.

²³ K. Krzysztofek, dz. cyt., s. 118.

²⁴ Tamże, s. 6.

niec Duchów, pejotyizm, „kulty cargo” i ruch Paliaua. Ruchy te „nie pojawiały się nigdy na etapie pierwszych kontaktów, lecz dopiero gdy ekspansja europejska w danym rejonie przybierała na sile lub gdy dominacja społeczeństwa białych ustaliła się całkowicie”.²⁵

Autorka zastosowała własną typologię ruchów stanowiących reakcję na europejski podbój i na tej podstawie sformułowała szereg zależności między typem ruchu a ogólnymi cechami kultury społeczeństwa, które generuje dany ruch oraz między typem ruchu a warunkami kontaktu społeczno-kulturowego. „Ruchy [...] są wytworem kryzysu społeczeństwa pierwotnego wywołanego przez podbój i sytuację podporządkowania politycznego – z jednej strony, oraz zderzenia z obcą i bardziej złożoną kulturą – z drugiej”.²⁶ Są to ruchy społeczne, „zawsze wyrażające aktywny stosunek do kultury własnej grupy, powstałe w sytuacji podboju europejskiego i zderzenia kultur w społeczeństwie izolowanym i tradycyjnym zawsze charakteryzujące się charyzmatycznym przywództwem”.²⁷ Typologię poszczególnych ruchów przedstawia poniższy schemat.

Schemat 1. Typologia ruchów społecznych będących wynikiem zderzenia kultury pierwotnej z kulturą europejską

	Podstawy wobec kultury własnej	Postawy wobec kultury obcej
Postawa akceptacji	Natywizm	Witalizm
Postawa negacji	Autonegatywizm	Kontrakulturacja

Źródło: Ewa Nowicka, *Bunt i ucieczka. Zderzenie kultur i ruchy społeczne*, PWN, Warszawa 1972, s. 21.

Wydaje się, iż najbardziej wartościowa w badaniach Nowickiej jest pozytywna weryfikacja hipotezy, że typ kultury oraz cechy kontaktu społeczno-kulturowego pozwalają wyjaśnić różnice w reakcjach społeczeństwa podbitego na dominację. W omawianym przypadku reakcje te przyjmują postać ruchów społecznych, które, według autorki, w wymiarze psychologicznym mogą charakteryzować się u jednostek buntem, ucieczką lub rezygnacją, zaś w wymiarze instytucjonalnym – całkowitą lub częściową negacją bądź akceptacją zaistniałej rzeczywistości społecznej. Zdaniem Nowickiej bardzo często w poszczególnych ruchach natywizm występuje łącznie z kontrakulturacją, a witalizm z autonegatywizmem.²⁸

4.

W połowie lat 90. Kazimierz Krzysztofek użył pojęcia *zderzenie kulturowe* w celu próby wyjaśnienia problemów adaptacyjnych transformującego się do

²⁵ Tamże, s. 8.

²⁶ Tamże, s. 10.

²⁷ Tamże, s. 46.

²⁸ Por. tamże, s. 21–22, 240, 260–270.

demokracji i gospodarki wolnorynkowej społeczeństwa polskiego.²⁹ Proces ten charakteryzował się intensywnym przepływem wartości, norm i wzorów kulturowych ze społeczeństw otwartych o ustabilizowanej liberalnej demokracji i gospodarce wolnorynkowej w kierunku systemu wartości społeczeństwa polskiego i w konsekwencji przyniósł ze sobą przekształcenia kodu aksjologicznego Polaków. Zmiana systemowa w Polsce jest tu ukazana na szerokim tle problematyki modernizacji społeczeństw tradycyjnych. Kultura PRL, zdaniem Krzysztofka, była pod wieloma względami właśnie kulturą tradycyjną, bardziej kulturą „długiego trwania” w rozumieniu Fernanda Braudela niż kulturą zmiany. Oblicze kulturowe powojennej Polski ukształtowane było poprzez „swoistą fuzję polskiego tradycjonalizmu z nowymi wzorami zaszczerpionymi przez rewolucję socjalistyczną”. Była to „konwergencja o cechach metysażu kulturowego”.³⁰ Do elementów kultury opartej na wartościach funkcjonujących w porzoborowej i międzywojennej Polsce autor zalicza: tradycjonalistyczny ludowo-obrzędowo-katolicki świat wartości chłopskich, wielokulturowe kresy, kulturę inteligencką (w dużym stopniu laicką, z jej cywilizacyjną misją edukowania mas), resztki etosu szlacheckiego i śladową obecność kultury mieszczańskiej (z ośrodkami w Warszawie, Krakowie, Poznaniu, Lwowie i Wilnie). Kultura socjalizmu przyniosła ze sobą nową inteligencję, która kultywowała i w pewnym zakresie realizowała etos starej inteligencji oraz nową kulturę robotniczą, która w wyniku przyspieszonej urbanizacji nierzadko przyjmowała postać ruryzacji miast. Wieś polska natomiast w ciągu dwóch pokoleń kulturowo zmieniła się nieznacznie (choć, jak dodaje autor, nie obyło się bez napięć kulturowych między pokoleniem rodziców a nowym pokoleniem miejskim). Odrzuciła wzory kolektywne, bo był to obcy element dla kultury ludowej. Na wsi dominowała potrzeba wspólnotowości, nawet jeśli otaczał ją kult indywidualnego gospodarowania.³¹ W efekcie owego metysażu, spuścizną PRL był pewien typ mentalności opierający się na takich cechach, jak: kult bylejakości, produkcja i pomnikowa industria, skrajny egalitaryzm, pogarda dla „badylarza”, dojrzkostwo, wyuczona bezradność i cały syndrom „człowieka państwowego”³².

Z perspektywy czasu okazało się, że inwazja nowej kultury przyniesiona z rewolucją socjalizmu była dla kultury polskiej zaledwie epizodem i zmieniała ją nie tak znacznie, jak można było pierwotnie sądzić. Tę konstatację Krzysztofek tłumaczy między innymi faktem pojawienia się w przestrzeni społecznej Polski Ludowej zachodniej kultury masowej. „Kultura socjalistyczna [...] nie miała czasu na zapuszczenie korzeni, bo znalazła przeciwnika z najmniej spodziewanej strony. Nie zdążywszy uporać się z własnym tradycjonalizmem, została skon-

²⁹ K. Krzysztofek, dz. cyt., s. 108–120.

³⁰ Tamże, s. 110.

³¹ Por. J. Styk, *Chłopski świat wartości. Studium socjologiczne*, Włocławek 1993.

³² Określenie Gyeongji Konrada przywołane przez Kazimierza Krzysztofka.

kwencjami procesów modernizacji, demokratyzacji czy globalizacji. Aktualność badania problematyki zderzeń kulturowych uzasadnia między innymi niedawna wypowiedź Ralfa Dahrendorfa: „nowoczesna migracja jest dla krajów docelowych ogromnym problemem. W Europie jest to dziś zapewne najpoważniejszy problem społeczny, bo nikt nie ma pewności, jak radzić sobie z będącym jej następstwem zderzeniem kultur”⁶².

SUMMARY

The article presents the fundamental understanding of the concept of culture clash encountered in social sciences, which holds a very important position particularly in Polish sociology and anthropology. In Polish academic writing the subject was discussed in a monograph by Krzysztof Kwaniewski and the tradition of Polish sociological and anthropological research, where culture clash constitutes the core of analysis, is quite broad. It includes the pioneer studies by Kazimierz Dobrowolski on contacts between folk, urban, rural and herding peoples, the research conducted by Józef Burszta and Zbigniew Jasiewicz from the 1960s and related to the problems of cultural adaptation in so-called Regained Territories, the studies by Ewa Nowicka on social movements in primitive societies which show the result of the European conquest and colonization, and the recent analysis of Kazimierz Krzysztofek of the adaptation of Polish society to democracy and market economy in the 1990s, as well as the study of Andrzej Tarczyński on the Spanish conquest of America. Discussing those studies is the major focus of the article which, based on the studies mentioned above, also makes an attempt to highlight the advantages and problems of using culture clash as a basic research perspective.

Revolution: Class War or Culture Clash?, New York, 1998; M. H. Fisher, *A Clash of Cultures: Awadh, the British and the Mughals*, New Delhi 1987.

⁶² R. Dahrendorf, *Jeśli nie asymilacja...*, „Gazeta Wyborcza” 24–26 XII 2004.